

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

401

1
S-31

Обращайтесь с книгой любовно и аккуратно.

она служит не вам одному, а многим:

- 1) Не пачкайте книгу надписями и рисунками, не подчеркивайте слов. То, что полюбите в книге записывайте в свою тетрадку.
- 2) Не портите переплета. При чтении заворачивайте его в бумагу.
- 3) Не загибайте углов у страниц имейте лучше бумажную закладку.
- 4) Не перелистывайте страниц грязными и мокрыми руками.
- 5) Если у вас имеется в доме заразный больной, то заявите об этом в библиотеку при возврате книги.

КОГДА КНИГА ВЗЯТА

38530					
38530					

2010

ՏԱՐԵՐԹ
Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն
Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր ՈՒ Թ Ե Ա Ն

Գրադարան-Ընթերցարան
Բ. 2. ՄԱՐԴԱՍ. ԸՆԿ.
27. I
Библиот.-Читальн.
Бак. Арм. Иддоп. О-ва

ՀԵՏՉԶԵՏԷ ՇՐԱՏԱՐԱԿԵԼԻ

ԳԱՍԱԳՐԵԱՆ

ԳԵՂԵՑԿԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ԻՄԱՏԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ
ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹԵԱՆ ԿԻՐԱՍՈՒՆՔ Ի ԳԱՏԻԱՐԱՊՈՒԹԵԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԻՄԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ
ԻՄԱՏԱՍԻՐԱԿԱՆ ԲԱՌԱՐԱՆ
ԳԻՐԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԻՆ ԵՒ ՆՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆՑ

1
S-31
4.

ՏԱՐԵՐՔ

22

49
2240
~~9977~~

Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ե Ա Ն

ԻՄԱՏԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ

№

14185

Կ. ՊՈԼԻՍ

ՏՊԱԳՐ. ԵՆ ՎԻՄԱԳՐ. Գ. ՊԱՂՏԱՏԻՆԱՆ

Սուրբան համամ փողոց, թիւ 14.

1891

1/2

Центральная Библио- и Книжная
ТОР. БУДУ
ИЗДАТЕЛЬСКИЕ
1891 г

9179

ԱՌ ԱԶՆՈՒԱՇՈՒՔ

ՄԿՐՏԻՉ ԻՍԱԵԱՆ ԻՅԷՆՏԻ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԿԵԴՐ. ՎԱՐԺԱՐԱՆԻ

ՊԱՏՈՒԱՐԺԱՆ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹԵԱՆ
Библиот.-Читальн.

Базиликалос. 0-ва

Տէր եւ բարեկամ.

Ձեզ կը ձօնեմ առաջինն նյն դասագրոց , զորս յատկապէս պատրաստած եմ Ազգային Կեդրոնական Վարժարանի բարձրագոյն դասընթացին համար , եւ ոյց վրայ ուսան անդրանիկ շրջանաւարտ տյն նորահաստատ այլ արդէն պատկանելի հաստատութեան : Իբր ձեւակերպութեան մը կատարումն չէ ձօնս , այլ հրապարակային արտայայտութիւնն անկեղծ ու խորին մեծարանաց՝ զոր կը ստեմ լրջօրէն կրթատր ու բարձրօրէն ազգատր անձնաւորութեան մը նկատմամբ :

Ե. ՏԷՄԻԲԱԻՊՈՇԵԱՆ

1057
41

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

ԵՑէ սոյն դասագիրքս հեղինակութիւն մ'ըլլար՝ ինքնատիպ ար-
դիւնք իմ մտաց, անտարակոյս չը պիտի գովէի զայն: Սակայն
գովեստն ալ, զոր պիտի հիւսեմ իր վրայ, շատ պարզ պիտ' ըլ-
լայ: Ո՛չ միայն մեր ազգին մէջ այսպիսի դասագիրք մը չը կայ,
այլ եւ Եւրոպայի եւ Ամերիկայի մէջ ալ՝ որքան զիտեմ: Ուսա-
նողը կամ ընթերցողն՝ այս քանի մ'էջերէ բաղկացեալ զրբոյկով
պիտի տեղեկանայ ընկերային բարեշրջութեան օրինաց, եւ պիտի
հետեւի՝ ժամանակաց ընդմէջէն՝ մարդկային ազգի յառաջադիմու-
թեան: Աւելորդ է ըսել թէ սոյն մատենիկս կատարելագոյն հաս-
կնալու համար, պէտք է՝ մէկ կողմանէ՝ ծանօթ ըլլալ ընդհանուր
պատմութեան եղելութեանց, եւ՝ միւս կողմէն՝ ընտելացած ըլլալ
իմաստասիրական լեզուին (*): Այս առթիւ անգամ մ'ալ զգալի
կ'ըլլայ պէտքն իմաստասիրական բառարանի մը, զոր ի մօտոյ
պիտի հրատարակեմ, ներկայ դասագիրքի նման բաղելով զայն
դարուս մեծագոյն զիտուն իմաստասիրաց գործերէն:

1891 Մայիս 24, Գասրբեոյ

Ե. Տ.

1054
41

(*) Ծաղիկ Մանկանց բազմօգուտ կրթական Հաւարածոյին մէջ
ազգային երիտասարդ ուսուցիչ Խաչիկ Էֆ. Դաւթեանի հրատա-
րակած Քաղաքակրթութեան պատմութիւնն ամենէն աւելի պիտի
նպաստէ Պատմութեան իմաստասիրութեան արտերես հասկնալու:

Տ Ա Ր Ե Ր Ք

Պ Ա Տ Մ ՈՒ Թ Ե Ա Ն

Ի Մ Ա Ս Տ Ա Ս Ի Ր ՈՒ Թ Ե Ա Ն

1. Քաղաքակրթութիւնն ո՞ր կլիմայից տակ ծագում կ'առնու .

Որովհետեւ մորթին ու թռքերուն միջոցաւ գորշացումն հարկաւոր է հիւսուածոց մէջ հեղուկներու շարժման ու հիւլէական փոփոխմանց համար , կրնանք հետեւցնել Հերպէրդ Սթենտօրի (*) հետ թէ՛ ջերմ ու չոր կլիմայից տակ մարդիկ աւելի գործունէութիւն ցոյց կուտան քան ջերմ ու խոնաւ կլիմայից տակ : Ուստի և քաղաքակրթութիւնն այդ կլիմայից տակ սկիզբն կ'առնու :

2. Իրողութիւնք կը հաստատե՞ն սոյն տեսութիւնս .

Իրողութիւնք կը հաստատեն սոյն եզրակացութիւնն : Անդրանիկ քաղաքակրթութիւնը՝ զոր պատմութիւնը կը յիշատակէ՛ ջերմ ու չոր երկրի

(*) Սկզբունք Ընկերաբանութեան :

մը, այն է Եգիպտոսի մէջ, զարգացած է. ջերմ ու չոր երկրաց մէջ է որ ծնունդ առին բարեւոնական, ասորական ու փիւնիկեան քաղաքակրթութիւնք: Սակայն իրողութիւնք նուազ ուշագրաւ են երբ ազգաց վրայ խօսինք, քան երբ խօսինք ցեղերու վրայ հին աշխարհին բոլոր աշխարհակալ ցեղերը մեկնած են ներսերէն կամ սահմաններէն ա՛յն անանձրեւ երկրաշարին (région sans pluie), որ կը տարածուի Հիւսիսային Աֆրիկէի, Արաբիոյ, Պարսկաստանի, Դիպէդի ու Մոնկոլիոյ ընդմէջէն:

3. Ո՞ք են աշխարհակալ ցեղերն.

Աշխարհակալ ցեղերն են թաթարական ցեղն, որ՝ այդ երկրաշարին հարաւային սահմանն եղող լեռնաշղթայն անցնելով՝ բնակած է Չինաստանի եւ Չինաստանն Հնդկաստանէն բաժնող երկրաց մէջ, լեռներն ի վեր քշելով երկրածիններն. եւ չը շատանալով միայն այդ կողմն ուղղել արշաւանաց կոհակներն՝ ոյք յաջորդաբար իրմէ կը բաժնուէին, մերթ ընդ մերթ Արեւմուտք ալ յղած է հրոսակներ: Արիական ցեղն Հնդկաստանի մէջ տարածուած է եւ երեւցած է յԵւրոպա: Սեմական ցեղն Աֆրիկէի հիւսիսակողմն է տիրապատած եւ նուաճած է Սպանիոյ մէկ մասն: Այս երեք իրողութիւնք ցոյց կու տան թէ, Եգիպտոսէն զատ՝ որ կը թուի ստորին տիպարի մը պատկանիլ եւ հզօր հանդիսացած է Նեղոսի հովտին մէջ, կան երեք ցեղեր՝ ոյք խորապէս տարբեր տիպ մ՛ունին եւ հիմնապէս տարբեր լեզուներ կը խօսին, ոյք անանձրեւ երկրաշարին այլ եւ այլ կէտերէն

մեկնած են եւ յարաբերաբար խոնաւ երկիրներ արշաւած են:

4. Նոր Աշխարհին մէջ կրնա՞նք իրողութիւններ գտնել ի հաստատութիւն մեր տեսութեան.

Նոր Աշխարհին մէջ կը գտնենք երկիրներ գրեթէ անանձրեւ կամ բոլորովին անանձրեւ, կեդրոնական Ամերիկան, Մեքսիկան ու Բերուն, ուր բնիկ քաղաքակրթութիւնք զարգացած ու նշանաւոր հետքեր թողած են: Տրէյթէր (*) կ'ըսէ. «Մարդկային ազգի յառաջադիմութեան պատմութեան մէկ յոյժ նշանակալից իրողութիւնն է՝ թէ քաղաքակրթութիւնն սկսած ըլլայ երեք իրարմէ հեռու երկրաց մէջ եւ ոյց երեքն ալ անձրեւէ զերծ են»: Ըստ Ամերիկացի մեծ իմաստասէր պատմաբանին՝ քաղաքակրթութեան երրեակ կեդրոնք են Եգիպտոս, Բերու, Մեքսիկա: Սոյն երկրաց ջրագրական (hydrographique) վիճակին մէջ պիտի գտնենք ուրեմն ուրիշ երկրաց վրայ իրենց քաղաքակրթական առաւելութեանց գաղտնիքը:

5. Քաղաքակրթութիւնն ինչո՞ւ նախ Նեղոսի ափանց վրայ կ'երեւնայ մանաւանդ քան Դանուբի կամ Միսիսիբիի ոռոգած երկրաց մէջ.

Քանզի քաղաքակրթութիւնը թէ՛ կլիմայէն եւ թէ՛ հողագործութենէն կախումն ունի: Յեգիպտոս հունձքը կրնայ նախատեսուիլ ու կանխաւ կանոնաւորուիլ, առանձնաչնորհ՝ զոր ուրիշ խիստ սակաւ երկիրներ կը վայելեն: Երկրագունտիս

(*) Պատմութիւն Եւրոպիոյ մճաւոր զարգացման:

բազում մասանց մէջ հողոյն մշակութեան արդիւնքը բացարձակապէս անստոյգ է : Օգտերեւութեան համար անհրաժեշտ փոփոխումներ անհրաժեշտ չեն յայտնաբերուած յանձնարարական կողմէն : Սակայն յայտնաբերուած թերութեան փոփոխումները անհրաժեշտ են յայտնաբերուած թերութեան փոփոխումները անհրաժեշտ են յայտնաբերուած թերութեան փոփոխումները անհրաժեշտ են յայտնաբերուած թերութեան փոփոխումները անհրաժեշտ են :

6. Անհաստատութիւնն ի՞նչպէս արգելք կ'ըլլայ քաղաքակրթութեան .

Յորքան դիպուածն է որ կը տնօրինէ մարդկային կեանքը, ցորքան այս օրուան իրականութիւնն ի դերեւ կրնայ հանել երեկի յոյսն, օրէնք մը չը կրնար հաստատուիլ, այլ հնարքներ միայն ի գործ կրնան դրուիլ : Իր ներկայ պիտոյից ստիպողականութենէն՝ մարդս ժամանակ չը գտներ ոչ ալ փափաք կ'ունենայ աչքերն երկինք վերցընել եւ երկնային երեւոյթները դիտել : Նոյնպէս ժամանակ չունենալով անդրադառնալ իր անձին վրայ եւ ինքնիրեն հարցնել թէ ի՞նչ է եւ ո՛ր է, չը կրնար մտաբերել իր գտնուած կացութիւնը բարւոքելու :

Սակայն երբ՝ սոյն պարագայից մէջ՝ քաղաքակրթութեան նախատարերքն ընդունի, յայնժամ ինչ որ զինքը կը ճնշէր՝ այլ եւս իրեն գործունէութեան գրգիռ մը կ'ըլլայ : Այսպէս է որ Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն իր ծագումը պարտի Ափրիկէի յարակիմայ (հաստատուն կլիմայ ունեցող) նահանգաց միոյն . իսկ բարեխառն

գօտուոյն մէջ հանդիպած գոյութեան դժուարին պայմանաց պարտի ա՛յն աշխարհակալութիւնները, զորս ըրաւ բնութեան վրայ եւ որոց շնորհիւ զարգացման աւելի յառաջացեալ շրջաններու մէջ թեւակոխեց :

7. Կլիմային կանոնաւորութենէն զատ ուրիշ ի՞նչ բնական պայման նպաստաւոր է քաղաքակրթութեան .

Երկրի մը կերպարանութիւնը (configuration) մեծ ազդեցութիւն ունի ընկերային ծննդեան (genèse sociale) ու զարգացման վրայ : Հերպերդ Սքենսէրի համեմատ, ամեն բան հաւասար ըլլալով՝ գրեթէ միօրինակ երկիրներն ընկերային զարգացման աննպաստ են : Մակերեւոյթի միօրինակութեան՝ կենդանականութեան ու բուսականութեան վրայ ըրած ազդեցութենէն զատ, սոյն պատճառը կ'ենթադրէ անգործարան նիւթոց, փոփոխ փորձառութեանց ու սովորութեանց բացակայութիւնն, եւ թէ հետեւաբար արգելք կ'ըլլայ վաճառականութեան ու բանուկ (usuel) արհեստից զարգացման : Ո՛չ Կեդրոնական Ասիան, ո՛չ Կեդրոնական Ափրիկէն, ո՛չ Ամերիկեան ցամաքակղզւոյն կեդրոնական մասը փոքր ի չափ յառաջացեալ բնիկ քաղաքակրթութեան մը ծնունդ տուած են :

8. Որո՞նք են այն երկիրներն, ոյք յառաջացած են մակերեւոյթի ձեւագանութեան շնորհիւ .

Ընկերային յառաջադիմութեան ի նպաստ աշխարհագրական եւ երկրաբանական տարատեսութեան (hétérogénéité) արդիւնքն աչքի զարնե-

լու չափ մեծ է: Անտարակոյս՝ բացարձակ մը-
տօք՝ Նեղոսի հովիտը մեծապէս զանազանաձեւ
չէ. բայց յոյժ այլաձեւ է մերձակից երկրաց
հետ բաղդատմամբ. կը գտնենք հոն ինչ որ կը
թուի լինել քաղաքակրթութեան ամենէն հաս-
տատուն նախընթացն, հողոյն ու ջրոյն յարա-
դրութիւնն (l'antécédent le plus constant de
la civilisation, la juxtaposition de la terre et
de l'eau): Ապաքէն Ասորեստանեայք ու Բարե-
լոնացիք զանազանութեան մասին նշանաւոր բը-
նակետղեր (habitat) չէին գրաւեր. բայց իրենց
երկիրն այլաձեւ էր բաղդատմամբ անգետ եր-
կրաց: Փիւնիկեան ընկերութեան ծնունդ առած
հողի նեղ գօտին յարաբերաբար ընդարձակ ծո-
վեզերքի մը բոլոր առաւելութիւններն ունի. գե-
տեր՝ որոց բերանը գլխաւոր քաղաքք. երկրին
ներքնակողմն հովիտներ՝ բլուրներով իրարմէ
բաժնուած: Իսկ ա՛յն երկրին մէջ՝ ուր զարգա-
ցաւ Յունական ընկերութեան գերազանց քաղա-
քակրթութիւնը, մակերեւոյթի չըջագիծներուն
ու հողոյն բնութեան ձեւազանութիւնն անհուն
է. ծովուն ու ցամաքին բախտումն ի Յունաստան
սքանչելապէս համեմատական է: Հին իմաստա-
սէրք եւ օրէնսդիրք խորապէս զարմացած էին
— կը գրէ Կրօդ — ա՛յն տարբերութեան վը-
րայ, զոր կը տեսնէին ներցամաքային քաղաքի մը
ու ծովեզերեայ քաղաքի մը միջեւ. ցամաքա-
ներսի քաղաքներուն մէջ կը տիրէր պարզութիւն
ու կենաց միօրինակութիւն, հաւատարմութիւն
նախնի սովորութեանց ու հակառակութիւն նոր

կամ օտարոտի սովորութեանց, կարի հզօր հա-
մակրական զգացմունք առանձնական (exclusif),
միտք մը՝ որ սակաւ եւ անկարեւոր գաղափար-
ներ ունէր. իսկ ծովեզերեայ քաղաքաց մէջ կ'ե-
րեւէր փոփոխութիւն ու նորութիւն՝ զգայու-
թեանց (sensation), ծաւալական երեւակայու-
թիւն, թոյլտուութիւն ու մերթ նախընտրու-
թիւն օտար սովորութեանց, անհատից աւելի մեծ
գործունէութիւն ու հետեւաբար վիճակի յարա-
փոփոխութիւն:

9. Ծովեզերքի ժողովրդեան՝ ցամաքաներսի
բնակչաց վրայ ունեցած առաւելութիւնք միմիայն
ծովուն մօտաւորութենէ՞ն յառաջ կու գան.

Ո՛չ. մեծաւ մասամբ յառաջ կու գան օտար
ժողովրդոց հետ շփմանէն կամ հաղորդակցու-
նէն, որ կը կատարուի վաճառականութեան մի-
ջոցաւ: Եւ որովհետեւ վաճառականութիւնը կա-
խումն ունի ծովուն ու ցամաքին միջեւ եղած յա-
րաբերութիւններէն, սո՛յն յարաբերութիւնք են
բուն պատճառը՝ ցամաքային քաղաքաց եւ եզե-
րային քաղաքաց միջեւ գտնուած տարբերու-
թեան:

10. Ընկերային բարեշրջութեան սոյն պատ-
ճառք ի՞նչ կը կոչուին գիտական լեզուաւ.

Ընկերային բարեշրջութեան պատճառք՝ ըն-
կերաբանութեան (sociologie) մէջ ստատոր (fac-
teur) կը կոչուին: Ստատորք երկուք են, ներդոյ
(intrinsèque) եւ արտադոյ (extrinsèque), ան-
հատին յատուկ զօրութիւնք եւ արտաքին բնու-
թեան զօրութիւնք, ոյց կը համապատասխանեն

Պըքլի (*) հաստատած բնական ու մտաւոր օրէնքները :

11. Բնական օրէնքներն ո՞յք են .

Զերմութեան կամ ցուրտի, խոնաւութեան կամ չորութեան սաստկութիւնը, սնունդն, հողոյն տրամադրութիւնն՝ որ նպաստաւոր է կա՛մ հողագործական կա՛մ խաշնարածական կենաց, սոսկափեսիլ կամ հաճոյատեսիլ բնութիւն մը՝ որ երեւակայութիւնը կը վառէ, կամքը կը ճնշէ, կամ թէ կը գօտեպնդէ մարդս եւ անոր գործունէութիւնը կը զարգացնէ . ահաւասիկ ա՛յն բնական օրէնքներն՝ ոյք ակներեւ կերպիւ կը վարեն ընկերութիւններն : Այդ օրէնքները դրեթէ անսահման ազդեցութիւն մ՝ ունեցած են Ասիոյ եւ Ամերիկայի գլխաւոր կայսրութեանց վրայ, որպէս տեսանք : Հնդկաստանի, Եգիպտոսի, Մեքսիկայի, Բերուի պատմութիւնն այդ օրէնքներով կը բացատրուի : Քաղաքակրթութիւնը կը հասցընեն ստտիճանի մը, ուրկէ յետոյ մարդս կանկ կ'առնէ՝ բնութենէն յաղթահարուած : Բուն քաղաքակրթութիւնն այդ երկրաց մէջ չը կրնար ընկերութեան մինչեւ ստորին կարգերն իջնել . դիւրակեցութիւնն, այսինքն պարսպ ժամանակը, բարձրագոյն դասակարգաց բաժինն է : Հարուստ բնութեան մը ծոցը ծայրագոյն թշուառութիւն, ժողովրդեան մեծագոյն մասին անարգ կացութիւնն, եւ ո՛չ տարր մը ռամկավարութեան, բացակայութիւն յառաջադիմութեան, աննուաճ յա-

(*) Պատմութիւն քաղաքակրթութեան յԱնգղիա, եւլն :

րում առասպելական հնութեան մը, կաշկանդիչ ճնշիչ աւելորդապաշտութիւն՝ զոր յառաջ կը բերեն հրաբուզիւք ու պատուհասք նահանգին ուր ի յայտ կու գայ, ահաւասիկ քաղաքակրթութեան նկարագիրն ա՛յն ընկերութեանց մէջ՝ ուր բնական օրէնքներն առաւելակշիռ ազդեցութիւն մը ի գործ կը դնեն :

12. Մտաւորական օրէնքներն ո՞յք են .

Պատմութեան մտաւոր օրէնքները՝ մարդն իսկ է, որ կը հակադրծէ բնութեան դէմ, որ կը յաղթէ բնական օրինաց : Զանոնք անտարակոյս չը կրնար բառնալ՝ ինչ որ անհնար է, բայց անոնց արդիւնքը կը նախատեսէ՝ գտնանք յօգուտ ի կիր արկանելու կամ չէզոքացնելու համար : Այս օրինաց զօրութեամբ, զորս մարդս ինքնակամ՝ այսինքն առանց գիտակցութիւն ունենալու՝ կը գործադրէ, ազգերը տակաւ առ տակաւ կ'ամոքեն կլիմայից անբարեխառնութիւնը, սրնունդն իրենց պիտոյից կը համաձայնեցնեն, իրենց հողին տրամադրութիւնները կը բարւոքեն, կը վարժին այն սոսկմանց զորս բնութիւնն իրենց կ'ազդէ եւ վերջապէս կ'ազատին աւելորդապաշտութիւններէն :

13. Պատմութիւնն ուրիշ ի՞նչ օրէնքներ ունի .

Մութօլ (*) կը դիտէ թէ, ըստ սրում՝ մարդկային մարմնոյն նման երկրիս մակերեւոյթն ալ երեք ծաւալութիւն (dimension) ունի (բարձրու-

(*) Ինդիրք Պատմութեան . — Կացազիսութիւն քաղաքակրթութեան (Statique des civilisations) :

1054

թիւն, երկայնութիւն, լայնութիւն), ուստի մարդկային ընկերութեան շարժմունք ալ երեք տարբեր նետուղիներ (trajectoire) ունին, որոնցմէ յառաջ կու գան երեք տեսակ օրէնքներ. բարձրութեան օրէնք (loi des altitudes), լայնութեան օրէնք (loi des latitudes), երկայնութեան օրէնք (loi des longitudes):

14. Բարձրութեան օրէնքն ո՞րն է .

Հաւանօրէն լերինք դաշտերէն յետոյ բնակուած են, որովհետեւ մարդս բնութեան առատաձիր արգաւանդ տեղերն ապրած է նախ, անկարող ըլլալով՝ գործիքէ ու փորձառութենէ զուրկ՝ սնունդն աշխատութեամբ ու մշակութեամբ հայթայթել: Ապա երբ մարդիկ բազմացան ու մարդկային ցեղերն իրարու հետ շփման մտան, հզօրք հալածեցին տկարներն՝ ոչք ապաստանեցան բարձանց վրայ, ուր ապահով բնակավայր մը կրնային գտնել՝ եթէ ոչ բերրի հող: Գետափանց վրայ ողողմանց ու ծովափանց վրայ ծովահէններու վտան եւ բարձանց վրայէն յարձակմանց դիմադրելու դիւրութիւնն ալ պատճառներ են առաջին ընկերութեանց բարձր տեղերու վրայ հաստատման: Ահա ինչ որ օրէնք բարձրութեանց կը կոչուի:

Որովհետեւ ֆաղափ մը կենդանի խորհրդանշանն ու բացատրութիւնն է ֆաղափակրթութեան, որովհետեւ Աթէնք ու Հռոմ ու Բիւզանդիոն ելն բլրոց վրայ կառուցեալ են, կրնանք ըսել թէ քաղաքակրթութիւնն ալ՝ քաղաքին նման՝ լեռներէն դաշտերն իջած է: Քանի որ բիրտ զօրու-

թեան մրցումը (concurrence brutale) տեղի տայ առեւտրական մրցման (concurrence commerciale), քաղաքք ալ ծովեզերաց վրայ մանաւանդ կը հաստատուին, այնպէս որ այսօր աշխարհիս ամենէն բազմամարդ քաղաքն նաւահանգիստ մ'է: Այսպէս, ընկերային բարեշրջութեան՝ որպէս երկրաբանական բարեշրջութեան մէջ՝ մերկացած եւ աղքատացած է լեռն ի նպաստ դաշտին:

15. Երկայնութեան օրէնքն ո՞րն է .

Պօսիէօ⁽¹⁾ լուելեայն յայտնեց ու Հէրտէր⁽²⁾ բացայայտ կերպիւ բանաձեւեց թէ քաղաքակրթութիւնն Արեւելքէն Արեւմուտք կուգայ: Քրիստոնէութեան այս մեծ իմաստասէր պատմաբանից տեսութիւնն համաձայն կուգայ նախնական ժողովրդոց կրօնից եւ աւանդութեանց, ոչք արեւը կը դաւանէին մեծագոյն Աստուածն, որ ստեղծած է մարդն եւ փթթեցուցած է քաղաքակրթիւնն: Եւ որովհետեւ արեւն Արեւելքէն կը ծագի (հին ոճով), քաղաքակրթութեան ընթացքն ալ Արեւելքէն յԱրեւմուտս է: Արեւմուտքը խաւարի, ցուրտի, մահուան ու բարբարոսութեան աշխարհն էր այդ ժողովրդոց համար:

Երկայնութեան օրէնքն ալ այս է, որ սակայն Միջերկրականի ծովեզերքներէն դուրս իրողութեանց բացատրութիւնն ըլլալէ կը դադրի: Ար-

(1) Տիեզերական Պատմութիւն:

(2) Իմաստասիրութիւն մարդկային ազգի պատմութեան:

դարեւ եգիպտական քաղաքակրթութիւնը Չինականին չափ հին է, եթէ Չինականէն աւելի հին չէ. զի գիտութիւնն հնագոյն քաղաքակրթութեան բեկորներն ո՛չ կապոյտ գետին ափանց վրայ, հասա Նեղոսի հովտին մէջ կը գտնուէն : Նոյնպէս Հնդկաստանի, Գամպոճի, Կեդրոնական Ամերիկայի ու Բերուի քաղաքակրթութիւնք յաջորդաբար ծագկամ ըլլալ կը թուին : այնպէս որ աշխարհիս այդ մասին մէջ քաղաքակրթութեան ծաւալումն Արեւմուտքէն Արեւելք եղած է, եւն : Ուստի, ինչ որ երկայնութեանց օրէնք կ'անուանի, յարաբերական իրողութիւն մ'է : Սա ստոյգ է թէ Եւրոպական, այսինքն Միջերկրականի եզերաց լուսաւորութիւնն Հնդկաստանէն, Ասորեստանէն եւ Եգիպտոսէն եկած է, որ ըսել է Արեւելքէն :

16. Լայնութեանց օրէնքն ո՞րն է .

Քաղաքակրթութիւնն հասարակածային երկիրներէն յառաջացած է բեւեռային երկիրները, կամ՝ ինչ որ նոյն բանն է՝ տաք գօտիներէն դէպ ի ցւարտ գօտիներն : Եգիպտոս ու Քաղզէաստան ամենէն առաջ լուսաւորուած են . այս երկիրներէն յետոյ հետզհետէ լուսաւորուեցան Ասորեստան, Փիւնիկէ, Կարքեղոնական ափունքը, Փոքր Ասիա, Յունաստան, Սիկիլիա, Իտալիա, Սպանիա : Միջին դարուն մէջ՝ քաղաքակրթութիւնը Միջերկրականի եզերքներէն կ'անցնի Եւրոպիոյ Հիւսիսային երկրաց . Սպանիայէն Ֆրանսա եւ Անգլիա, Իտալիայէն Գերմանիա, Պալքանեան թերակղզիէն Աւստրիա եւ Հունգարիա : Վերջա-

պէս՝ շարունակելով միշտ դէպ ի Հիւսիս իր ընթացքն՝ Եւրոպական ցամաքերկրին ծայրագոյն մասերը կը հասնի, եւ երկու երեք դարէ ի վեր Սկանտինաւիա ու Ռուսիա սկսած են քաղաքներով ծածկուիլ : Այս ալ լայնութեանց օրէնքն է :

Այսպէս ուրեմն, եղերուքեանց եւ անջրպէտիս միջեւ եղած վերաբերոարիւնները՝ վերլուծելով, այսինքն տեղեաց հետ դէպքերուն կապակցութիւններն ուսումնասիրելով, կրնանք երկու ճիշդ եւ անխափան օրէնքներ բանաձեւել . բարձրութեանց օրէնքը՝ զոր կրնանք ցամաքերկրաց օրէնք անուանել (loi des continents), եւ լայնութեանց օրէնքը՝ զոր կրնանք կոչել կլիմայից օրէնք (loi des climats) ըստ Մօնդէսքիէօի (*):

17. Լայնութեանց կամ կլիմայից մեծ օրէնքին համեմատ Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն ի՞նչպէս սկիզբն առաւ . Այդ քաղաքակրթութիւնն Եգիպտոսի պատմութեան ո՞ր դէպքին պարտի իր ծագումը .

Մեկուսացման (isolement) հին դրութիւնն, որ հազարաւոր տարիներ Եգիպտոսի թագաւորաց արտաքին քաղաքականութիւնն եղած էր, տապալեցաւ Պսամետիկոսի ձեռամբ՝ Քրիստոսի թուականէն առաջ 670ին : Յայն վայր Եգիպտոսի բնակչաց խտուիւ արգիլուած էր շփման մտնել Միջերկրականի ու Եւրոպիոյ եզերաց դրացի ազգաց հետ : Մերթ ընդ մերթ, իրարմէ հեռու ժամանակներ, անհատք ոմանք՝ որպէս Կեկրոպս

(*) Ոգի օրինաց :

ու Դանաւոս՝ թողած էին Եգիպտոսն եւ գնացած էին ուրիշ երկիրներ, իրենց հետ տանելով կրօնք, օրէնք ու քաղաքակրթութեան նախատարերքն: Այդ դիւցազանց յիշատակին կապուած աւանդութիւնք կուգային խառնուել առասպելական աւանդավիպաց, ոյք տարածուած էին բովանդակ փոքր Ասիոյ, Յունաստանի եւ Իտալիոյ մէջ, ու բարձր կարկառ մը կուտային Նեղոսի դիւթական հովիտն երբեք երբեք գաղտագողի մտնող արկածախնդիր ծովասպատակաց սքանչելխառն պատմութեանց: Պսամետիկոս՝ Եգիպտոսի նաւահանգիստները բանալով՝ թոյլատրեց որ անոնցմէ ներս մտնեն կապուտաչուի ու խարտիչահեր բարբարոսք Հիւսիսին (Յոյնք), եւ տուաւ առաջին մեծ մշտուն Եւրոպիոյ մտաւոր զարգացման:

18. Եւրոպիոյ քաղաքակրթութեան սկիզբն Եգիպտոս ի՞նչ վիճակ ունէր. Եգիպտոսէն ի՞նչ առաւ Եւրոպա:

Եւրոպական քաղաքակրթութեան արշալուսոյն, Եգիպտոս՝ որ արդէն հնգհազարամեայ քաղաքակրթութեամբ մը կը պանծար՝ կատարեալ անկման մէջ էր: Արուեստք ու գիտութիւնք զարգացմանէ զարգացում ընթանալով՝ բարձր մակարդակ մը ստացած էին: Նուիրագրոյն սկզբունք երկար ատենէ ի վեր հաստատուած էին. տասնորդական եւ երկուսասնեան (duodécimal) գրութիւնն արդէն ի գործադրութեան էր. ջրարաշխական շինութեանց արուեստք, ճարտարապետական արուեստն, հողերու

սահմանագծութեան եղանակք մինչեւ ասորիճան մը կատարելութեան հասած էին: Այսօր հաստատապէս կրնանք ըսել թէ, Եգիպտոսէն ընդունեցան Եւրոպացիք Յունական ճարտարապետութեան կարգաց նախատիպն, անոնց ձեւերն ու պայմանագրական զարգացործութիւնն (ornementation), յունական եւ ետրուրական անթից օրինակներն, նաեւ Հոմերի հաւաքած աւանդավէպներն ըստ մեծի մասին. այսպէս մեռելոց դատաստանը, դժոխոց ահաւոր ատեանն՝ որուն առջեւ կ'ենէին Փարաունէն սկսեալ մինչեւ յետին ստրուկն. Ստիւքսը, Լէթէն, Եդիւսեան դաշտը, մեռելոց դատաստանն, արեգական մողթանքները (litanie), գունաւոր խորճղատետրերն (missels enlumines) եւ վերջապէս երկնից դշխոյի մը գոյութիւն իսկ: Ինչ որ կրցան բերել Պեղասգեանք Ասիական բնագաւառէն՝ կրօնք, օրէնք, բարոյք, արհեստ եւ արուեստ, եւ ինչ որ Յոյնք առին Եգիպտացիներէն եւ Ասորեստանցիներէն, ահա ինչ որ կը կազմէ Եւրոպական քաղաքակրթութեան նախատարերքը:

19. Կրօնքներն ի՞նչպէս կը զուռին. մարդկային մտաց զարգացումն ի՞նչպէս կը կատարուի. Յունական միտքն ի՞նչպէս զարգացաւ.

Ասիական, Եգիպտական ու բնիկ տարերօք կազմուած Յունաց կրօնական ընդարձակատարը գրութեան կործանումն՝ ըստ Տրէյլէրի՝ երկու մեծ պատճառներ ունի, ոյց ծանօթութիւնը կը բացատրէ միանգամայն մարդկային մտաց իմաստասիրական զարգացումն: Այդ երկու պատճառ-

ներն են աշխարհագրական գիւտերն եւ իմաստասիրական քննադատութեան ծնունդն Երկու հազար տարի յետոյ սոյն կրկին իրողութիւնք պիտի կրկնուին (Ամերիկայի գիւտն ու վերանորոգումն) ընդարձակագոյն թատրի մը վրայ (Համօրէն Եւրոպիոյ մէջ) :

Ա. Աշխարհագրական գիւտերն. — Երբ Փիւնիկեցիք եւ ապա Յոյնք՝ Փիւնիկեցոց հետոց վրոյ ընթանալով՝ նաւարկեցին Միջերկրականի ու Սեւ ծովուն վրայ ծովասպատակութեան կամ վաճառականութեան համար, երբ Հերակլեան արձաններն անցնելով՝ Անտլանտեան ովկիանոսը մտան, տեսան թէ սոյն ծովուց վրայ պատմուած հրաշալի պատմութիւնք աւտոպեղներ էին: Այլ եւս չը հաւատացին այն վհուկներուն, ախտաններուն, անդնդային հրէշներուն, ոյք այդ ծովուց կամ ծովափանց վրայ կը հրապուրէին կամ կ'ահաբեկէին ուղեւորներն: Երկիրս մակարդակ ու սահմանափակ չէր այլ եւս Յունաց համար, ոյք ծովերէն անդին ծով ու ցամաքներէն անդին ցամաք դեռ կը գտնէին, ուր գաղթականութիւններ կը հաստատէին ու վաճառականութիւն կ'ընէին:

Մովային գիւտերուն հետ առասպելական ականգալիպաց անվարկութեան (discredit) ու նոր գաղափարաց ներմուծման նպատեց Մակեդոնական արչաւանքը: Բնութեան նորանոր հրաշագան տեսարաններն՝ որոց Յոյնք հանդիսատես եղան այդ արչաւանաց ժամանակ, բոլոր այն այլագոյն այլակրօն ժողովուրդք որոց ծանօթացան, Յու-

նական մտքին վրայ խորին ու տեւական տպաւորութիւն մ'ըրին, շնորհիւ յարաբերութեանց ա՛յն անընդհատ փոխանակութեան՝ որ հաստատուած էր Յունաստանի եւ իւր գաղթականութեանց միջեւ: Եթէ Եւրոպիոյ գաղափարք Բաղրիաէն անցնելով հասան մինչեւ անդրագոյն Արեւելք, նոյն ուղին ու դեռ ուրիշ ուղիներ Ասիոյ գաղափարաց առջեւ բացուեցան Եւրոպա հասնելու համար:

Բ. Ինաստասիրական ֆենադասոքիւնն. — Աշխարհագրական գիւտերուն ազդեցութեան վրայ կ'աւելնայ իմաստասիրական քննադատութեան ներգործութիւնը: Մարդու միտքն երբ աստիճան մը կը զարգանայ, անցեալ իրողութեանց քննութեան կը ձեռնարկէ մարդս՝ մտքին ստացած նոր զօրութեամբք. կրաւորական հաւտաքն այլ եւս չը բաւեր իրեն, եւ կը յաւակնի դատել անցելոյն դէպքերն՝ որպէս իր աչաց տակ կատարուած դէպքերը կը դատէ: Հանդէպ Պատմութեան չը կրնար տոկալ Դիցարանութիւնն: Այս սկզբանս հետեւութիւնք յարածուն սաստկութեամբ ի յայտ կու գան Առաջին Ողիմպիականէն (776) յետոյ Յունական գրականութեան ամեն ճիւղերուն մէջ: Յունական միտքն ահա կը շիկնի ա՛յն առասպելներէն՝ ոյք իր մանկութիւնն զմայլեցուցած էին. աւանգալիպներէն ոմանք կը կերպարանափոխուին, այլք կը նորոգուին, ուրիշներ հաստատապէս ի բաց կը մերժուին: Մեծ ողբերգակը մի առ մի կը տարամերժեն հին դիցալիպներն (mythe) եւ միայն իրենց ամբողջու-

թեան միջ կ'ընդունին զայնս, մինչդեռ բանաստեղծք նոր ձեւերով կը գգեցնեն, կ'այլարանեն եւ լոկ իբր շնորհալի զարդեր կը գործածեն այլ եւս այդ դիցավէպներն: Աստուծոյ վերընծայուած անբարոյական գործեր՝ խորհողաց ուշք գըրաւած էին, եւ իմաստասէրք՝ բանին լոյսն յածեցնելով Ողիմպոսի վրայ՝ դիքերն անտի հալածեցին: Բնական երեւութից այդ անձնաւորութեանց տեղ դրին անանձն բնութիւնը կամ տարերքն. Արամազդայ տեղ օդն անցաւ, Պոսիդոնի տեղ ջուրը: Պատմաբանք տեսան որ, երբ տակաւին առասպելական ու դիւցազնական շրջանին մէջ կ'ապրէին Յոյնք, մարդկային իրերն իրենց սովորական ընթացքին կը հետեւէին Նեղոսի հովտին մէջ, եւ այլ՝ անյիշատակ ժամանակներէ հետէ:

20. Բազմաստուածութիւնն ուրիշ ի՞նչ ազդեցութիւն կրեց.

Գ. Հռոմեակաւ իշխանութիւնն. — Սոյն կրկին ազդեցութիւնք երբեք ազդու կերպիւ չը գործեցին ընկերային ստորին խաւուց վրայ: Ժամանակն նոր ազդեցութիւն մը յառաջ բերաւ՝ որ եկաւ աւելցաւ միւսներուն վրայ, եւ ընկերութեան յետին դասուց մէջ անոնց գործը դիւրացուց. Հռոմէական իշխանութեան ազդեցութիւնն է այդ: Սոյն եղելութեամբ Միջերկրական ծովն եւ եզերակից երկիրներ հրաշալի գործունէութեան մը թատրն հանդիսացան, եւ ամեն ուղղութեամբ յարաբերութեանց անընդհատ փոխանակութիւն մը սկսաւ: Ուր երբեմն առանձին

ուղեւոր մը կը տեսնուէր, այժմ կային հազարաւոր լէգէոնականք, վաճառականք, Հռոմէական կառավարութեան պաշտօնեայք՝ իրենց գերիներովն հանդերձ: Այժմ անձամբ կրնար դիտել ու դատել մարդ, մինչ յառաջագոյն պատմաբանք եւ իմաստասէրք միայն՝ իրենց խցեկին մէջ առանձնացած՝ կը բազդատէին ինքեանց հազուածանօթ ժողովրդոց բարքերն ու հաւատալիքներն: Այն դից ու դիցուհեաց ամբոխն՝ որ ընդունուեցաւ ի Հռոմ՝ չաստուածներն ամենքն ի միասին նոյն անվարկութեամբ ծրարելու ծառայեց:

21. Քաղաքակրթութիւնն ուրիշ ի՞նչ բան պարտի Հռոմէական կայսրութեան.

Քրիստոնէութիւնն, իւր աստուածային նկարագրէն զտո՞ զոր իբրեւ քրիստոնեայ կը դաւանինք, արդիւնք է նաեւ մարդկային կարգին պատկանող երկու գլխաւոր պատճառաց. մին ժխտական, միւսը դրական: Ժխտական պատճառն է Հռոմէական զեղծ վարջութեան երեսէն ժողովրդեան կրած անհնարին տառապանքը: Իւրական պատճառն է Հռոմէական կայսրութեան տարապայման ընդարձակամբ՝ հայրենեաց գազափարին յանջափա ընդ լայնումն եւ այդ անսահման ընկերութեան ծոցն այլասեռ տարերց (բազմաթիւ ժողովրդոց) կենակցութեամբ եղբայրական զգացման ծնունդն, զգացում որ կը պակսէր օտարատեաց Յունաց: Պօղոս առաքեալ՝ քրիստոնէութեան ճշմարիտ հիմնադիրն եւ ամեն բանէ առաջ Հռոմայ քաղաքացի՝ նորածին քրիստոնէութեան մէջ կը ներկայացնէ Հռոմէական տարրն,

Համաշխարհիկ (cosmopolite) գաղափարն, եղբայրութեան վարդապետութիւնն: Այն գեղեցիկ բաձը՝ մարդկութիւն (humanitatem) ստեղծուած էր արդէն: Տերեւտիոս միաբանութիւնն հռչակած էր հռչակաւոր խօսքին մէջ զոր կը յեղյեղենք միշտ. «Մարդ եմ ես, եւ չիք ինչ մարդկային որ ինձ օտար լինի»: Կիկերոնն ու Սենեկա համազգային օրինաց եւ պատմութեան իմաստասիրութեան հիմունքը կը դնէին, երբ կը գրէին, մին՝ «Մարդս աշխարհի քաղաքացի է», եւ միւսը՝ «Մենք ամենքս միեւնոյն մարմնոյն անդամներն ենք»: Քրիստոս իր կենսանորոգ լուսափայլ արեամբ ստորագծեց ու սրբագործեց եղբայրութեան փեմ վարդապետութիւնը:

22. Քրիստոնէութիւնն ի՞նչ ազդեցութիւն ունեցաւ քաղաքակրթութեան վրայ:

Միեւնոյն դաւանանքն ընդունել տալով այլազան ու ցիրուցան ժողովրդոց՝ ոյք դժուարաւ կրնային ենթարկուած մնալ միեւնոյն քաղաքական իշխանութեան, եկեղեցական դատուն տալով առաւել արժանապատուութիւն ու հաստատակացութիւն, ընկերային գործարանաւորութեան մէջ այդ դատուն յանձնելով բարձրագոյն պաշտօնն, այսինքն դատարարակի պաշտօնն՝ ոյք բարձրութիւն ունենալու հետամուտ եղաւ եւ զոր ի գործ կը դնէր մարդոյն վրայ մանկութենէն սկսեալ ցփախճան կենաց ուսուցման, խոստովանութեան, քարոզութեան միջոցաւ. ի մի բան՝ բաղմաստուածեան գրութեան ժամանակ իշխանութեանց միջեւ չփոթութիւն յառաջ բե-

րող ազդեցութեանց տեղ դնելով ներհակ ազդեցութիւններ, քրիստոնէութիւնն ոչ միայն իրաւամբ հռչակեց, այլ եւ իրօք հաստատեց հոգեւոր իշխանութեան անկախութիւնն, այսինքն բիրտ զօրութեան ու նիւթական չափուց քաղաքականութեան վրայ իմացականութեան ու բարոյականին յաղթանակն: Իմացական կեանքն արդարեւ հո՞ծ էր հին ընկերութեան մէջ. այլ ամեն դասերն ալ հազորդ չէին այդ կենաց, զի մեծին ու փոքուն միջեւ խտիր կը դնէր հին օրէնքըն: Եկեղեցւոյ ծոցն ընկերութեան բոլոր դասերն ալ այժմ մասնակից պիտի լինէին կրթութեան բարեաց. եւ հազորդութեան խորհուրդն ազքատ եւ հարուստ, մեծ ու փոքր կը հրաւիրէր միեւնոյն սեղանին:

23. Բարոյականն ի՞նչ բարեփոխում կրեց քրիստոնէութեան ազդեցութեամբ:

Բարոյականը վճռական յառաջադիմութիւն մը ըրաւ անձնական, ընտանեկան եւ ընկերական երրակի տեսակետով:

Ա. Անձնական տեսակետով, քրիստոնէութիւնն անձնասպանութիւնը կը դատապարտէ եւ կը պատուիրէ խոնարհութիւն ու համակերպութիւն, ոյք կենաց պայքարին դառնութիւնը կ'ամոքեն: Առաքինութիւնն, որ հնոց մէջ խոհեմութեան եւ անձնական օգտակարութեան արտազոտով կը յանձնարարուէր, քրիստոնէութեան մէջ կը համարուի մարդկային բնութեան իրբեւ գերագոյն օրէնքն՝ որ ճշմարտապէս ընկերային վախճան մ'ունի:

Բ. Ընտանեկան հաստատութիւնը կատարելա-
գործուեցաւ ջնջմամբ հայրական իշխանութեան՝
որու տեղ դրուեցաւ կրօնիւք բարեխառնեալ ու
նուիրագործեալ իշխանութիւն մը, եւ ամուսնու-
թեան անքակտելի հոչակմամբ՝ որ կանանց կա-
ցութեան աւելի հաստատութիւն եւ առաւել ար-
ժանապատուութիւն կու տար:

Գ. Վերջապէս ընկերային տեսակետով, քրիս-
տոնէութիւնը դատապարտեց գերութիւնը, վար-
դապետեց գթութիւն եւ եղբայրութիւն, հաս-
տատեց համազգային օրինաց նախահիմունքն: Իր
ուղղութեան եւ իր ազդեցութեան ներքեւ կանգ-
նեցան հին աշխարհիս անծանօթ բարեգործա-
կան հաստատութիւնք, յորս առաջին անգամ ծե-
րութիւն, հիւանդութիւն, թշուառութիւն օճան
եւ ապաւէն գտան — ամեն երկրէ աւելի թե-
րեւս Հայոց երկրին մէջ: Մեռելոց յիշատակու-
թիւնը զարգացուց ընկերային մշտնջենաւորու-
թեան զգացումն, որ մարդկային համերաշխու-
թեան զգացման հարկաւոր լրումն է:

24. Գեղեցկագիտական տեսակետով քրիստո-
նէութիւնն ի՞նչ գործ ըրաւ.

Որչանի (*) համեմատ՝ քրիստոնէութիւնն հը-
նութեան անծանօթ գեղեցկութիւն մ'երեւան
հասնեց: Երբ Նեոոն՝ չարին Քրիստոսն՝ ամիի-
թատրոնին մէջ ձուլերուն առջեւ նետեց քրիս-
տոնեայ կանայքն, եւ քրիստոնէական ամբօն-
ութիւնը՝ ցայն օր այնքան խնամով ծածկուած՝ յի-

(*) Նեոն:

սուն հաղար հանդիսականաց ներկայութեան որ-
պէս արձանագործի մը քանդակարանին մէջ ի
յայտ եկաւ մեռնելու մօտ կուսի մը կացութեամբ,
գաղտնիք մը յայնժամ՝ յայտնուեցաւ ում կ'ան-
գիտանար Յունաստան, նոր սկզբունք մը հոչա-
կուեցաւ, ա'յն թէ ամթխածութիւնն ալ հեշ-
տութիւն մ'է եւ ինքնին գեղեցկութիւն մ'է:
Գաղանաց ճիրաններուն տակ այդ անարատ կա-
նանց համակերպութեան մէջ Նեոոն՝ գեղեցկա-
գէտն՝ հրապոյր մը գտաւ համակ նոր: Եւ Նեոո-
նին անգթութիւնն ու հեշտամուլութիւնն՝ այս-
պէս՝ ստեղծեցին քրիստոնէական գեղեցկագի-
տութիւնն:

25. Ո՞ք են քրիստոնէութեան յառաջ բերած
ցաւալի արդիւնքներն.

Ըստ Լիդուէի(*) քրիստոնէութիւնն երեք ցաւալի
արդիւնքներ յառաջ բերաւ: Նախ, անիմանալի
վարդապետութեանց մէջ շղթայեց ու չարչարա-
նաց դատապարտեց մարդկային բանն: Երկրորդ,
միայնակեցութիւնը՝ զոր շատագուլեց ու ծաւա-
լեց՝ վատառողջ բան մ'էր, եւ ազիտաբեր եղան
թէ՛ ճշմարիտ եւ անկեղծ միայնակեցութիւնը
թէ՛ սուտ ու կեղծաւոր միայնակեցութիւնն: Եր-
րորդ, ա'յն անգթութիւնն՝ որով զինուեցաւ հե-
րետիկոսութեան դէմ՝ արդարեւ սոսկում կ'ազ-
գէ. ԺԸ դարուն իմաստասէրք ոչինչ չափազան-
ցեցին:

(*) Հասուածք Իրական իմաստասիրութեան եւ ժամանա-
կակից Ընկերաբանութեան:

Սախայն օգուան անտարակոյս աւելի մեծ եղաւ քան վնասը: Քրիստոնէութեան շնորհիւ քաղաքակիրթ ընկերային մարմինը բազմաստուածութեան անկման վտանգաւոր անցքն անցաւ եւ նոր ժամանակաց պատրաստուեցաւ:

Աշխարհիս երկու ամենէն աւելի տարածուած եւ ամենէն աւելի միմեանց նմանող կրօնքները, պուտայականութիւն ու քրիստոնէութիւն, նոյն արդիւնքներն ունեցած են գրեթէ:

26. Բարբարոսաց արշաւանքն ի՞նչ արդիւնքներ ունեցաւ:

Հաւասարութեան եւ ազատութեան քրիստոնէական վարդապետութեան իրացման Բարբարոսք ամենէն աւելի նպաստեցին: Արգարեւ, ա՛յն վայրկենին ուր Բարբարոսութիւն ու Հրեանութիւն իրարու կը հանդիպին, գերութիւնը (esclavage) կը սկսի ստրկութեան (savage) փոխարկուիլ եւ նոր բարեշրջութեան մը սկզբնական ըլլալ: Գերութիւնն՝ որ հին աշխարհին մէջ կը ամրէր՝ մարդ ս՛ւն զմարդ կենթարկէր. իսկ ստրկութիւնն՝ որ բարբարոսաց շնորհիւ յաջորդեց գիտութեան՝ մարդն հողին միայն կը կապէր: Բարբարոսաց օրէնքն ազատութեան նպաստաւոր էր. սրբիք հաւասարաբաժին կը ժառանգէին հօրենական հարստութիւնն, եւ եթէ իրենց մէջէն միոյն առաւելութիւն մը տրուէր, այն ալ ամենէն փոքրին, այսինքն ամենէն սկարին էր: Նաեւ բարբարոսաց օրէնքը մարդուս ա՛նձն աւելի քան ստացուածքը կը պաշտպանէր: Միմիայն ձին՝ իրենց անկախութեան ընկերն ու գործին՝

մարդուս վայելած պաշտպանութենէն բաժին մը ունէր: Մահու պատիժն հազիւ ուրեմն ի գործ կը դրուէր. այդ կարծրասիրտ մարդիկ — կ՛ըսէ Պլանդի⁽¹⁾ — մենէն աւելի կը խնայէին մարդկային կենաց: Հռոմէական քաղաքավար այլ թալկացեալ ապականեալ ընկերութեան եւ Բարբարոսական բիրտ այլ կենսախայտ ընկերութեան միջեւ իմաստուն միջնորդ մ՛եղաւ Եկեղեցին, եւ կրկին ընկերութիւններն իրարմով զօրացնելով ու նորոգելով՝ յառաջ բերաւ արդի ընկերութիւնը⁽²⁾: Կրօնական իշխանութիւնն՝ որ կեդրոն եղաւ նոր ընկերութեան՝ թէեւ հերետիկոսաց հետ անագորոյն կերպիւ վարուեցաւ, այլ ոչ նուազ փրկաւէտ ազդեցութիւն մ՛ունեցաւ յաւէտ՝ մեծաց ու փոքունց հաւասարապէս յիշեցնելով իրենց հոգեւորական ու բարոյական պարտիքը: Իրական իմաստասիրութեան հիմնադիր եւ Ընկերաբանութեան ստեղծիչ Օկիւտդ Գօնդի համար՝ պատմութեան բոլոր ընթացքին մէջ առաւել հիանալի բան չը կայ քան Միջին դարուն Պապութիւնն, որ՝ հոգեւոր կամ բարոյական զօրութեան ներկայացուցիչ՝ համակրօն եւրոպիոյ վրայ կ՛իշխէ, վարելով ընկերութիւնն ու դողացնելով թագաւորներն:

27. Աւատականութիւնն ի՞նչ ձգտում ունէր եւ ի՞նչ տեսակ զօրութիւն եղաւ:

Կեսարաց հին իշխանութեան կործանմանէն ծնունդ առած Աւատականութիւնն՝ որ Հռոմէական կայսրութեան վախճանէն սկսեալ կը պատրաստուէր՝ իսկապէս պաշտպանողական զօրութիւն մ՛եղաւ: Հռոմայ նման լաւ կազմակերպութիւն մը չունենալով՝ որպէս զի աշխարհակալութեան հետամուտ ըլլար, իր գործն եղաւ՝ մէկ

(1) Պասմուծիւն Քաղաքական Տնտեսութեան:
 (2) Կիզօ, Պասմուծիւն քաղաքակրթութեան յեւրոպայ:
 3

կողմանէ՝ մարտնչիլ յԱրեւելս քրիստոնէութեան թշնամեաց դէմ՝ (Սաչակրութիւնք), եւ՝ միւս կողմանէ՝ զպսլ հիւսիսային դրդեալ ժողովուրդներն։ Այս ձգտումն համաձայն գտնուեցաւ գերութեան բարձման, ազատ հասարակութեան հաստատման ու ճարտարարուեստից թեւաւորման։ Յայնժամ կը սկսի ա՛յն խորին յեղափոխութիւնն, որ հին աշխարհը նոր աշխարհէն կը բաժնէ։ Ճարտարարուեստք այժմ՝ մեծ տեղ մը կը գրաւեն, մարդոց նպատակը կը փոխեն, զինուորական գործունէութեան ուրիշ ասպարէզի մը մէջ ճարակ կ'ընծայեն, խաղաղական զբաղումներ կը ստեղծեն եւ իրենց շահուց ծանրութիւնն ընկերութեանց կշիռքին մէջ կը նետեն։ Այն ժամանակէն են կողմնացոյցի կիրառումը նաւարկութեան մէջ, վաւօղիներ՝ պատերազմաց մէջ, թուղթի ու տպագրութեան գիւտերն։ Եթէ՛ ճարտարարուեստք արգասաբեր եղան, գեղարուեստք ամուլ չ'մնացին․ բաւ է յիշել մեծակառոյց այն մայր եկեղեցիներն՝ որոնցմով Եւրոպա դեռ ծածկուած է եւ Տանդէի քերդուածներն։ Այլ Հռոմէական (catholique) նոր արուեստն իր ծայրագոյն կատարելութեան հասած էր՝ ա՛յն վայրկենին, ուր իրեն ծնունդ տուող ընկերութիւնը կը քայքայուէր, եւ ժողովուրդք կ'ամ ոտիս կ'ամ անտարբեր կը լինէին ա՛յն խորհրդանշանին՝ զոր այդ արուեստը կոչուած էր տեպականացնել։

28. Վերածութիւնն (Renaissance) ի՞նչ է .

Հնգետասաներորդ դարուն ամենամեծ եղելութեանց մին՝ Կոստանդնուպոլսոյ առումն՝ հին Յունաստանի արուեստները, գրականութիւնն եւ իմաստասիրութիւնը փոխադրեց յԵւրոպա, ուր ամեն բան այնուհետեւ տարբեր ուղղութիւն մը ստացաւ։ Վիզդոռ Գուզէն⁽¹⁾՝ ընտրողական ի-

մաստասիրութեան հիմնադիրն ու ձօն Բրսքին⁽¹⁾ Անգլիոյ մեծ գեղեցկաբանն՝ էմիլ Լիդեյի⁽²⁾, այսինքն Դրական իմաստասիրութեան հետ կը միաբանին նկատելու միջին դարն իբրեւ ազնիւ ժամանակամիջոց մը, որ ունեցաւ իր յատուկ արտայայտութիւնը գեղարուեստից ու գեղեցիկ դպրութեանց մէջ։ Ամեն կողմանէ — կը գրէ Գուզէն — Եւրոպիոյ ընկերական վիճակէն եւ անոր հիմն եղող քրիստոնէութենէն ելած էին արուեստ մ'ու գրականութիւն մը՝ Եւրոպիոյ յատուկ, ծընունդ առած իր հաւատալիքներէն եւ իր բարքերէն, այսինքն վիպական արուեստն ու գրականութիւնը։ Թողլով գեղարուեստական ու բանաստեղծական սքանչելի գործերն ոյց ակնարկեցինք, Շէքսպիր ինքն իսկ գրեթէ ոչինչ պարտական է Կոստանդնուպոլսոյ Յունաց բերած նոր արուեստական մշակման։ Ուրեմն սխալ է ըսել թէ՛ Յունաստանին յԵւրոպա երեւմամբն յառաջ կու գան արուեստք ու դպրութիւնք․ քանզի դոքա գոյութիւն ունէին արդէն։ Ճմարիտ է միայն թէ՛ այդ աղբիւրէն Եւրոպական երեւակայութեան մէջ հոսեց ձեւոյ գեղեցկութեան զգացումն՝ որ յատուկ էր Յունաց։ Յունաստան կախարդեց Եւրոպան, որ արուեստից թէ՛ գիտութեանց՝ որպէս ամեն բանի մէջ՝ իր ազդեցութեան ենթարկուեցաւ։

ձօն Բրսքին ոչ միայն հիացում ունի միջին դարուն վրայ, այլ եւ Վերածնութիւնն իրեն համար անկման սկզբնաւորութիւնն է։ Վերածնութիւնը — կ'ըսէ — հեթանոս դրութեանց կը վե-

(1) Արդի պահպանմանը. Գեղեցիկն. — Օքսֆորսի դասախօսութիւնը գեղարուեստից վրայ։
 (2) Ուսումնասիրութիւնը Միջին դարուն ու Բարբարոսաց վրայ. — Պասմուծիւն Ֆրանսերէն լեզուի. — Գրականութիւն ու Պասմուծիւն։

(1) Ընդհանուր պասմուծիւն իմաստասիրութեան։

բարդառնայ ո՛չ թէ զայս ընդունելու ու մինչեւ քրիստոնէութեան բարձրացնելու համար , այլ Յունաց ետեւէն կ'երթայ իբրեւ նմանող եւ իբրեւ աշակերտ :

29. Վերանորոգումն (Réforme) ի՞նչ պատճառներ եւ ի՞նչ արգիւնքներ ունեցաւ .

Վերանորոգման պատճառք եղան՝ մէկ կողմէն՝ եռանդն ա՛յն վիճաբանութեանց զորս գրգռեցին գիտութեան յառաջադիմութիւնք , միւս կողմէն՝ պապականութեան բազմաթիւ զեղծմունք . եւ Եկեղեցւոյ կալուածային հարստութիւնն՝ որ խորապէս այլայլած էր իր աւետարանական նկարագիրը :

Վերանորոգման արգիւնքն եղաւ ազդու զարկ մը տալ տնտեսական զարգացման : Աշխատութեան աւուրց թիւն աւելնալով , հալածուած եւ ամեն պաշտօնէ եւ արուեստներէ տարամերժուած նորազանգք ճարտարարուեստից եւ առեւտրոց հետեւելու հարկադրուելով — ինչ որ պատահած էր հալածեալ Հրէից ալ՝ ոչք ոչ նուազ նպաստեցին ճարտարարուեստից եւ առեւտրոց յառաջադիմութեան յերուպա , — նիւթական մեծ բարգաւաճման շրջանի մը մէջ մտան Եւրոպիոյ ժողովուրդք : Կայրեինականութեան հաւասարաշունչ ոգին ալ օգնեց տկարացնել ազնուականութիւնն ու բարձրացնել արհեստաւոր ու վաճառական դասն : Ազնուականութեան անկումն ու միջնականութեան (bourgeoisie) բարձրացումն սկսած էր արդէն Խաչակրութեանց ժամանակէն , երբ աւատական իշխանք՝ կրօնական եռանդեամբ վառեալ՝ վաճառեցին իրենց կալուածներն եւ արեւմուտք սլացան ի պաշտպանութիւն տէրուական գերեզմանին :

Վերանորոգումը մտաւոր գործունէութեան ալ հզօր մղում մը տուաւ , եւ գիտական հետազո-

տութիւնք՝ ամեն արգելքներէ ազատած՝ կրցան կանոնաւոր ընթացքով մը շարունակուիլ : Հոլանտա եւ Զուիցերիա եղան ա՛յն երկիրներն , ուր հալածեալ մատենագիրք ապաստանեցան : Ամբստերտամ ու ձինեվրա տպագրեցին արգիլեալ գրքերն : Իմաստասիրական ոգին՝ ցայն վայր անծանօթ յանդգնութեամբ մը զարգացաւ :

Սակայն Վերանորոգումը նպաստաւոր չէր գեղարուեստից , քանի որ եկեղեցւոյ մէջ պատկերն արգիլեց :

Բողոքականութիւնը՝ քրիստոնէութեան իբրեւ գործնական ու գրական ձեւն՝ անհամեմատ ծառայութիւն մը մատուց քաղաքակրթութեան , արդի ոգին կազմելով եւ ժողովուրդներն երկրաւոր կենաց պայմաններուն բարեօրման յորդորելով : Նոյնպէս կրօնական կարգաց ու կուսակրօնութեան ջնջմամբ զարգացուց քաղաքային կամ աշխարհական ոգին , որ ուր ուրեմն պիտի տիրէր ա՛յն երկրաց մէջ իսկ՝ ուր կղերն իր ազդեցութիւնը պիտի պահէր :

30. Յեղափոխութեանց շարքին մէջ քանի՞երորդն է Ֆրանսական յեղափոխութիւնն . ինչո՞ւ բողոքական ժողովուրդը մը չը պիտի կրնար կատարել զայն :

Ա՛յն երկիրներուն մէջ ուր բողոքականութիւնն յարթանակած էր , մտքերը մտաւոր կէս-վերանորոգմամբ մը շատացած եւ նոր հաւատալեաց հրջօրապէս յարած էին . ուստի եւ բողոքական ժողովուրդք՝ անուանապէս միայն Հռոմէադաւան մնացած մտքերէն (Գաղղիացիներէն) նուազ պատրաստուած էին յեղափոխական վարդապետութեանց ծայրագոյն հետեւութեանց : Ուրեմն Գերմանիայէն՝ ուր կրօնական յեղափոխութիւն մը ազատ ընծուութեան բացարձակ իրաւունքն հռչակած էր , Հոլանտայէն՝ ուր քաղաքական յեղա-

փոխութիւն մը Սպանիական լծոյն թօթափմամբ ուրուազրած էր ժողովրդային վեհապետութեան եւ ազգային անկախութեան վարդապետութիւնն, Անգլիայէն՝ ուր երիցական ու ռամկավարական յեղափոխութիւն մը պատրաստած էր հաւասարութեան վարդապետութիւնն՝ ազնուականութիւնը խոնարհեցնելով, մտաւորական դրդման կեդրոնը պիտի տեղափոխուէր եւ անցնէր Ֆրանսայի: Ֆրանսայի մէջ իմաստասիրական շարժումն, որ արդէն եօթնասներորդ դարուն զեղադիտական թռիչովը (դասական մատենագրութեամբ) պատրաստուած էր, եռանդեամբ ընդունուեցաւ: Այսպէս յեղափոխութեան վերջին փուլին (phase) ուղղութիւնն ստանձնեց Ֆրանսոս: Ֆրանսական յեղափոխութեան թրթրումնք բովանդակ աշխարհի մէջ ծաւալեցան, մինչ նախորդ երեք յեղափոխութիւնք — Գերմանական, Հոլանտական, Անգլիական⁽¹⁾ — յաւէտ կամ նուազ սահմանափակուած մնացին փոխադարձ երկրաց մէջ:

31. Ֆրանսական յեղափոխութեան արդիւնքն ո՞ք են. ի՞նչ եղծեց եւ ի՞նչ ստեղծեց.

Գաղղիոյ յեղափոխութիւնն՝ ընկերական, տընտեսական ու քաղաքական կերպարանափոխութիւն յառաջ բերաւ: Սահմանադիր ժողովն իրացուց ընկերային դասուց ձուլումն, ջնջեց աւատականութիւնն եւ բանաձեւեց ընկերային հաւասարութիւնն, որպէս անտեսական ու քաղաքական ազատութեան սկզբունքներն՝ ոյք ծանօթ են 89ի սկզբունք անուամբ:

Ֆրանսական յեղափոխութիւնը ցայսօր կը քըննադատուի: Կ'ըսուի թէ ժիւսակաւ յառաջանու-

(1) Ամերիկեան յեղափոխութիւնն նոր սկզբունք մը բերած չէր:

րիւնը (progression négative) կամ եղծական գործն իր վերջին սահմաններուն հասցուց. բայց գործարանական յառաջանաբիւնը (progression organique) բաւական կանոնաւոր ու զօրաւոր չէր՝ որպէս զի հաստատուն տեւական չէնք մը կանգնէր. ընկերային մարմնոյն գործարանք կատարելապէս չը պիտի յարմարէին բարոյական նոր միջավայրին որ արուեստաբար կը կազմուէր: Գէնի համեմատ Յեղափոխականաց մեծ սխալն եղաւ՝ պատմական զուտ փորձառութեան սփիւռէն դուրս ելնել ու վերացեալին մէջ հաստատուիլ: Նկատողութեան չառնելով արդի ընկերութեան հանգամանքներն, երազեցին նորոգել Աթէնքի ու Հռոմի հաստատութիւններն:

Այլ իրենց կատարած այն բարենորոգումնք՝ որոց պատրաստուած էր մարդկութիւնն՝ իրականացան, գործարանական եղան ընկերութեան:

32. Ինչեւտասներորդ դարուն մէջ աշխարհս ի՞նչ վիճակ կը ներկայացնէ.

Մեր դարուն բոլոր խնդիրք ու պահանջումնք միակ բառի մը մէջ կ'ամփոփուին, ընկերայնորոպիւն: Ծայրայեղ մրցումը, կենաց կատաղի պայքարը զոր մեծագոյն մասն հարկադրուած է վարել՝ զիտութեանց յառաջադիմութեան շնորհիւ ճարտարարուեստից ստացած անհամեմատ զարգացման պատճառաւ, դառնացուցած է աշխատաւոր դասերն՝ ոյց իրաւունքներ այլ ոչ միջոցներ տուին յեղափոխութիւնք. իրենց տրտունջք արձագանգ կը գտնեն ընկերվարականաց գործերուն մէջ՝ ոյք հակասական են միմեանց: Գործադուլներով ալ գործաւոր դասերն իրենց դժգոհութիւնը գործնապէս կը յայտնեն:

Միւս կողմանէ, մտաւոր չարափաստակութիւնը (surmenage intellectuel) կը տկարացնէ նոր սերունդներն եւ ծնունդ կու տայ մարմնական ու

հոգեկան այլ եւ այլ հիւանդութեանց: Յոռետեսութիւնն, ոյր տարերք Պուտոտայականութեան ու Քրիստոնէութեան մէջ իսկ կը գտնուին՝ ըստ ոմանց, եւս քան զեւս կը զարգանայ ու կ'ընդհանրանայ. իր գլխաւոր պատճառն՝ ըստ ձէյմս Սըլլիի (1)՝ ընկերային խնդրոյն մէջ պէտք է փրնտուի:

Չարեաց դարմանն՝ ըստ Ժիւլ Ռօչաու անուանի բժշկին (2)՝ կրթական բարենորոգման մէջ է: Սակայն խնդիր է թէ պէտք է մաքստիլ Յոռետեսութեան դէմ, որ իր առթած բարոյական անհամեմատ չարիքին քով մտաւորական ա՛յնքան մեծ բարիք կ'արտադրէ՝ զարգացնելով զգայնութիւնն, որպէս Սըլլի կը հաստատէ:

Ի՛նչ ալ ըլլայ, պէտք համակերպիլ — կ'ըսէ Պուիսօն (3) — բնութեան օրէնքին, որու համեմատ՝ շարժումն, յառաջադիմութիւնը ճօճմամբք (oscillation) կը կատարուի. գործ ու հակադրօնութիւն: Լաւատեսութենէն յոռետեսութեան կ'երթանք. յոռետեսութենէ լաւատեսութեան պիտի վերադառնանք:

(1) Իմացական չարավասակութիւն:
(2) Յոռետեսութիւն:
(3) Արդի գազափարներ:

40f

12.07.13

0024489

«Ազգային գրադարան»

NL0024489

